

КРИВАВИЙ УРОК ІСТОРІЇ (До 75-річчя Корюківської трагедії)*

Лілія САВЧЕНКО

*учениця 10 класу Корюківської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 1
Корюківської міської ради Чернігівської області*

Науковий керівник – **Лях Олександр Володимирович**

Вивчення трагічних подій в історії України та вшанування пам'яті їхніх жертв, до яких, без сумніву, належить Корюківська трагедія, є фундаментальним прикладом творення державної політики національної пам'яті. Державна політика пам'яті в незалежній Україні перебуває на початковому етапі свого формування, однак до руху за збереження пам'яток і пам'яті про Другу світову війну має долучитися громадянське суспільство і насамперед молодь. Історія Корюківської трагедії набуває ознак національного символу скорботи за всіма спаленими населеними пунктами, величезною кількістю цивільного населення внаслідок жорстокої, людиноненавистницької політики нацистських загарбників на окупованих територіях. Метою роботи є дослідження Корюківської трагедії 1943 р. в контексті загальноукраїнських і світових заходів з комеморації пам'ятних місць та жертв Другої світової війни.

Відповідно до поставленої мети завдання наукового дослідження такі:

1) проаналізувати історіографію та джерельну базу;

2) розкрити причини й наслідки дій нацистських окупантів, долю Корюківки та її мешканців;

3) з'ясувати мотиви замовчування трагедії за радянських часів;

4) провести аналіз соціального, національного і вікового складу жертв трагедії;

5) висвітлити заходи влади й громадськості з вшанування жертв у період незалежності;

6) показати історію Корюківської трагедії в контексті української та загальносвітової теорії і практики формування національної пам'яті.

Історіографія та джерельна база Корюківської трагедії

Події Другої світової війни 1939–1945 рр. – це жахлива сторінка історії, яка ознаменована битвами, подвигами, матеріальними збитками, а насамперед людськими втратами. Корюківська трагедія довгий час залишалася білою плямою історії. Невеличке поліське містечко пережило страшну подію, якій немає аналогу в історії війни за масштабами втрат мирного населення. Саме завдяки цій ознаці Корюківська трагедія є унікальною та найбільшою в Другій світовій війні в Європі, причому цей злочин відбувався не під час бойових дій. Її оцінка цілком і повністю відповідає висновкам судового процесу над колишніми

* Скорочено.

керівниками нацистської Німеччини, який проходив у Нюрнберзі з листопада 1945 р. по жовтень 1946 р. Відповідно до статуту Міжнародного військового трибуналу, статті 6 (пункт b), дії німецьких окупантів є військовим злочином (вбивства і жорстоке поводження з цивільним населенням) і (пункт c) злочином проти людяності (політика переслідування, репресій та знищення ворогів нацизму, ув'язнення людей без судового процесу, переслідування їх, приниження, перетворення на рабів, створення таборів, де скоювалися тортури, вбивства) [20, с. 147–148].

Звернення до проблеми спалених разом із жителями сіл та містечок, зокрема й внаслідок каральних акцій, розпочалося ще у 1940-х рр. паралельно з публікаціями документів Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території СРСР. У 1943 р. з'явився перший публіцистичний нарис про знищення поліського містечка [14]. Частково тему спалених в Україні під час нацистської окупації сіл оприлюднено в довідниках 1940-х рр. Зокрема, «Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області» (виданий 1947 р.) подає інформацію про кількість розстріляних та знищених цивільних громадян, примусових робітників, вивезених до Німеччини, число спалених дворів у кожному населеному пункті [20, 25].

Потім дослідження фактично припинилися. У відповідному томі «Історії Української РСР» жодним словом не згадано про масову практику окупаційної влади спалювати села з населенням. Тут

йдеться про масовий розстріл у с. Червоної Партизани на Чернігівщині [10, с. 146].

Тема спалених українських сіл опинилася на периферії як офіційної політики пам'яті, так і наукових розвідок. Наприклад, вона не знайшла відображення в шеститомному виданні 1960-х рр. «История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945» [11].

Досить цікавими є спогади учасників партизанської боротьби, зокрема, це «Подпольный обком действует», літературний запис Є. Босняцького, надиктований йому О. Федоровим у 1975 р. У наступному році були надруковані книги «Червоно танув сніг» О. Балабая, колишнього командира Перелюбського партизанського загону, та «Вилітали в бурю орлята» Ф. Ткаченка, колишнього командира партизанської роти з'єднання О. Федорова.

Виданий у 1978 р. збірник документів і матеріалів «Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945)» є науково-популярним, у якому опубліковано частину найбільш важливих документів, поміщені окремі кореспонденції з періодичних видань. Тут вміщений «Акт Корюковской районной комиссии по установлению и расследованию злодеяния немецко-фашистских захватчиков о массовом уничтожении мирного населения города Корюковка от 2 сентября 1944 г.» [31, с. 98].

Періодичні видання Української РСР друкують документальні й публіцистичні розвідки, присвячені окремим поселенням, що постраждали внаслідок каральних акцій.

Трагічну долю Корюківки відобразив Борис Наріжний, у 1985 р. у співавторстві з Б. Пендюром був виданий нарис «Помните о нас». Наступного року у

збірнику «Дзвони пам'яті» опубліковано його статтю «Незвойована Корюківка». У 1988 р. видано його розповідь-документ про трагедію селища «Горобинова заграда» [29, с. 81–83].

Наступним кроком у вивченні та вшануванні пам'яті жертв нацистської окупації стало видання у 1988 р. книги-меморіалу «Вінок безсмертя» [8].

У незалежній Україні проблему спалених сіл досліджували Л. Легасова та М. Шевченко. Їхня стаття «Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії» [15, с. 154–170] привернула увагу до теми, що так і не знайшла свого повного й неупередженого вивчення у радянські часи. Вони звернулися до історії сіл, спалених унаслідок каральних акцій проти партизанів. У цьому контексті було проаналізовано політику й заходи нацистських окупаційних властей. Опоередкованими винуватцями, провокаторами жорстоких відплатних акцій названо й радянських партизанів.

Стан дослідження цього виду злочинів проти мирного населення в українській історіографії добре ілюструє науковий посібник для студентів гуманітарних спеціальностей доцента Львівського національного університету імені Івана Франка Андрія Козицького [12]. У підрозділі «Військові злочини нацистів на окупованих територіях СРСР» сьомого розділу книги «Військові злочини під час Другої світової війни та перші повоєнні роки» автор приділив спеціальну увагу нацистській каральній політиці знищення населених пунктів разом із цивільним населенням у Білорусі. Одночасно у цьому підрозділі посібника, в якому ґрунтовно проаналізована нацистська терористична політика на окупованій території України, жодного

слова не сказано про Корюківську трагедію.

Вивчення проблеми нацистського окупаційного режиму на українській території зацікавило європейських дослідників. Наприклад, К. Беркгофф у праці «Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою» детально висвітлив всі аспекти перебування нацистів в Україні, натомість тема спалених пунктів разом з цивільним населенням майже не розкрито [1].

Отже, і в незалежній Україні тривалий час кривава історія Корюківки не потрапляла в поле зору дослідників. Вона висвітлювалася лише у працях чернігівських істориків та популяризувалася співробітниками Корюківського історичного музею. Чи не першим порушив питання щодо причин Корюківської трагедії С. Павленко у статті «Чорний понеділок Корюківки» [21, с. 111–121].

До місцевих істориків долучилися фахівці з Українського інституту національної пам'яті й очолили роботу щодо з'ясування історичної правди про Корюківку.

Останнім часом вийшло чимало книг, присвячених трагічним подіям у Корюківці. Як правило, вони являють собою збірники матеріалів наукових конференцій, документів, свідчень очевидців, списків жертв [10]. Вагомим внеском у наукове дослідження трагічних подій на Чернігівщині 1941–1943 рр. є збірник документів та матеріалів «Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення» [25].

Варто також відзначити публікації членів Корюківського відділення товариства «Чернігівське земляцтво у Києві» [11, с. 140]. У 2003 р. видана праця

«Корюківка – наша біль і любов» і «Корюківка – моя і наша» 2007 р. До 70-річчя трагедії керівник названого вище відділення Василь Устименко підготував до друку масштабне видання «У кожного своя правда. Істина одна», яке присвятив «тримісячному Колі Мойсеєнку (ХІІ. 1942–ІІІ. 1943), стошестирічній Єфросинії Юхимівні Доропій (1837–1943), понад семи тисячам корюківців, беззахисно, безвинно розстріляних, замучених, спалених німецько-фашистськими окупантами та їхніми найманцями у перші березневі дні 1943 року, а також понад ста двадцяти семи тисячам мирних жителів Чернігівщини, безвинно знищених фашистськими загарбниками з вересня 1941 по вересень 1943 року у містах і селах практично кожного району області» [21].

У 2011 р. видано ґрунтовну працю «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у двох книгах» [28]. У підрозділі «Демографічні втрати України в Другій світовій війні» восьмого розділу другої книги «Підсумки війни. Меморіалізація пам'яті» жорстоким прикладом каральної акції за зв'язки з партизанами наведено Корюківську трагедію. Натомість навіть у такому авторитетному виданні зазначено, що трагедія відбулася в лютому 1943 р. з кількістю жертв 5 тис., що наочним прикладом свідчить про маловивченість проблеми.

Нарешті, варто згадати видання, яке дає змогу систематизувати опубліковані дані про трагедію Корюківки, продовжити роботу щодо з'ясування її причин і наслідків. Йдеться про бібліографічний покажчик, підготовлений співробітниками Чернігівської обласної бібліотеки: станом на грудень 2012 р.

вони зафіксували 192 назви джерел та літератури [13].

У 2014 р. побачила світ книга В. Маронця «Чернігівський процес» – документально-публіцистичне видання, автором якого чи не вперше були зібрані й упорядковані архівні матеріали, документи, стенограми про підготовку та проведення судового процесу над військовими злочинцями восени 1947 року в м. Чернігові, саме вони здійснювали каральні акції та злодійства проти мирного населення на Чернігівщині [17].

Вагомим джерелом пам'яті і дослідження Корюківської трагедії є свідчення очевидців тих подій, збір і публікація яких проводиться представниками Корюківського історичного музею.

Корюківська трагедія 1943 року – злочин проти людяності

Одержимі ідеями завоювання світу і світового панування, утвердження переваги нордичної німецької раси і створення нового світового порядку, нацисти розгорнули і намагалися здійснити програму підкорення, поневолення і знищення «неповноцінних» народів. Запровадження цієї програми в життя стало найтяжчим злочином проти людяності: зниження основ моральності, розпалювання ненависті між народами, пограбування та експлуатація населення, знищення культурних цінностей, руйнування і спалення міст та сіл, онімечення тимчасово окупованих територій, масове ув'язнення і винищення людей в концтаборах.

Масове знищення цивільного населення нацистами – це свідомо розроблена заздалегідь засаднича політика нацистів.

Напередодні каральної операції 1 березня 1943 р. вже були спалені Єліне, Ключи, Мостки та інші села. Комендант Корюківки Гауптман виголосив свій однозначний і красномовний наказ: «Попереджаю населення сіл Гути Студенецької, Перелюба, Тихоновичів і Корюківки, якщо вони не припинять зв'язків з партизанами, названі села будуть спалені, а їх мешканці розстріляні» [5]. Це оголошення поліцаї розвісили у населених пунктах. Велике партизанське з'єднання О. Федорова у лютому 1943 р. повернулося з Брянщини і розташувалося у корюківських лісах на Кам'янському хуторі. Воно розпочало проводити збір по селах продовольства і водночас організовувати акції проти німецьких окупантів. Обернулося це для місцевого населення спаленням сіл, як і попереджували нацисти. А партизани виконували вказівку Москви і генштабу українського партизанського руху «підымать украинский народ на боротьбу против оккупантов». Натомість гітлерівці взяли під арешт членів сімей партизанів у Корюківці. Деяких кинули у в'язницю, інших розстріляли в урочищі Гай. Командир взводу у с. Тихоновичах Феодосій Ступак, у якого німці застрелили дружину, а двох синів посадили до корюківської в'язниці, звернувся до Миколи Попудренка з проханням зволити його дітей [14, с. 47].

27 лютого вночі розпочалася «операція»: відбувся наліт партизанів на Корюківку. Він був вдалим: підірвали залізничну станцію, вантажні автомобілі, звільнили з в'язниць жінок, дітей, старших людей. Здійснювали операцію загони під командуванням Д. Рванова, Ф. Короткова, Г. Артозеева. М. Попудренко доповідав радіограмою про

розгром німецького гарнізону на залізничній станції, захоплення в полон 4 малярів і 1 німця, знищення 8 однотонних причепів, 160 покришок для автомобілів, 2 гаражів, майстерні, слюсарні, складу з паливом, взяття трофеїв (119 гвинтівок, 2 станкових кулеметів, 2500 патронів, продовольства), про визволення 97 в'язнів (хоча, за спогадами колишнього в'язня Сергія Навроцького, їх було від 37 до 50) [19, с. 48–49]. Отже, партизани виконали свій обов'язок перед рідними. За спогадами очевидців, було вбито 7 німців. Цікаво, що ця радіограма була відправлена 2 березня, коли Корюківка потерпала від пожеж і страждань.

А що ж було із звичайними людьми, залишеними на розправу розлюченому ворогу? В день операції партизанів, тобто 27 лютого, налякані люди сиділи вдома або втікали в ліс чи сусідні села. Вони розуміли і не сумнівались, що розправа в першу чергу впаде на них. Хто не тікав, сподівався, що покара обійде їхню хату, бо ніякої причетності до стрілянини вони не мали.

Керівник штабу 399-ї головної польової комендатури Байер Бруно Франц віддав наказ знищити Корюківку та всіх її жителів з метою помсти та залякування. Виконавцями стали представники зондеркоманди 4а айнзацгрупи «С», зокрема, вони створили спеціальний загін із німецьких та угорських військовослужбовців Сновського гарнізону для проведення каральної акції [5, с. 31].

У ніч на 1 березня з Корюківки вивезли сім'ї поліцаїв. А вже зранку з міста Сновськ прибув каральний загін, який оточив райцентр. Під приводом перевірки документів людей зганяли в приміщення ресторану, земвідділу, театру, клубу, поліклініки, дитячої консультації,

двох шкіл, на церковне подвір'я. Партія-ми по 50–100 осіб жертв розстрілювали, незважаючи на стать і вік.

Карателі прочісували село, хапали людей і живцем кидали в палаючі хати. Віра Сильченко, яка сховалася в копиці сіна, бачила, як нелюди кинули у вогонь її матір, сестру й невістку. Одночасно великі групи людей косили з кулеметів на подвір'ї церкви, на колгоспному дворі, свинарнику [14, с. 50]. До кінця дня 2 березня Корюківка майже повністю згоріла.

Згадує очевидець Володимир Литвин: «Мені в ту пору було 13 років, але я ніколи не зможу забути про ті звірства і злодіяння, які приніс нашому народові фашизм. Ми жили на вулиці Карла Маркса в центрі міста. Тому черга розправи над нами надійшла в другій половині дня. На цій вулиці фашисти чинили так: з кінця вулиці рухалась, із зупинками біля кожної хати, фашистська автомашина. За кермом сидів водій, біля машини стояв фашист, а другий заходив у будинки і розстрілював жителів» [14, с. 36].

Траплялися випадки, коли жителі намагалися чинити хоч якийсь опір, захищати своїх близьких. Тройна Лідія Кирилівна розповідає про свого сусіда: «Сусід хороший такий мужик був. Коли німці зайшли до хати, він був десь на дворі. Почувши як фашист зайшов, він ззаду наскочив на німця взяв за горло, повалив і забрав автомат. А стріляти то не вміє, держав, держав Артьом автомат, а тут підійшли німці і застрелили його» [14, с. 69–70].

Для розуміння тяжкості цього масового злочину слід навести свідчення Мазуркіної Катерини: «Увірвались ті – чорні з білими черепами на рукаві – до

нашої хати. Я встигла на горищі схоронитись. З порога почали вони з автомата палити. Я від жаху втратила свідомість. А як опритомніла, чую дим очі їсть. Глянула – все довкола палає. Стропила ось-ось на голову впадуть. Спустилась униз, до хати, і думала, що втратила глузд – лежать на долівці люди, всі побиті» [14, с. 38–39].

Корюківка палала так, що дим було видно у Сновську, Холмах, Сосниці. При цьому німці повернулися 9 березня добити тих, хто вижив. Наслідки трагедії просто лякають, близько 7 тисяч знищено мирних жителів і 1290 будинків спалено [6].

Слід також додати до сумної статистики, що в грудні 1941 р. було розстріляно 7 партизанських розвідників, у січні 1942 р. розстріляно усе єврейське населення Корюківки, приблизно 300 осіб, 26 лютого 1942 р. вбито 131 особу з партизанських сімей і сімей партійних працівників. У період з лютого по листопад 1942 р. відбувалися поодинокі вбивства мирних жителів, у листопаді цього ж року знищені всі цигани – 12 осіб. Якщо приблизно підрахувати, за період окупації вбито 7,5 тис. мешканців [19, с. 46–47].

Ненависть і жага помсти за дії партизанів до мирних жителів Корюківки проявилася і в тому, що окупанти нищпорили й переслідували корюківчан по сусідніх селах. Підтвердженням цього є свідчення очевидиці Ганни Хомко: «Староста села Наумівка Савела за наказом фашистів почав арештовувати всіх корюківчан і розстрілювати їх. Арешти почалися в червні 1943 року» [14, с. 70–72]. Можна стверджувати, що каральні акції нацистів – це спосіб утримання в покорі цивільного населення.

Довгий час трагедія замовчувалася, не розкривалися належним чином її причини. Річ у тім, що Чернігівщина відносилася до так званої прифронтової німецької окупаційної зони й була осередком дій радянських партизанів, а Корюківка стала одним із центрів цього руху (тут діяли комсомольське і партійне підпілля, партизанське з'єднання О. Федорова, Чернігівський партизанський загін тощо). Нацистська окупаційна влада неодноразово жорстоко розправлялася з мешканцями сіл району. Окупанти дотримувалися принципу – покарання на смерть мирного населення за всі дії партизанів.

Де були і чому не допомогли партизани, над цим питанням замислювалися всі. Справа в тому, що за радянських часів на офіційному рівні була дана негласна установка – не влаштовувати зайвого галасу з приводу цивільних жертв. Радянська влада не хотіла визнати, що «всенародний» партизанський рух призводив до дуже тяжких наслідків – знищення німецькими карателями багатьох тисяч ні в чому не повинних людей, спалення населених пунктів.

24 березня 1943 р. секретар Чернігівського підпільного обкому партії і командир окремого партизанського загону ім. Й. В. Сталіна М. М. Попудренко, доповідаючи ЦК КП(б)У та Українському штабові партизанського руху, зазначив: «За останні 10 днів загін очистив Корюківський район від ворога». У зверненні Чернігівського підпільного обкому КП(б)У та штабу партизанського руху до трудящих області він вказав: «Кров'ю людською залиті руїни Чернігова, Бахмача, Корюківки, сіл Михайло-Коцюбинського, Остерського, Холминського та всіх інших районів області. Ще й досі

дзвенять у вухах крик, стогін, прохання допомогти покалічених, розтерзаних, спалених корюківців, яких душогубніміці протягом двох днів кололи, душили, розстрілювали, палили...». Залишаються лише припущення і здогадки, чому тільки 14 березня 1943 р., а не під час каральної акції 1–2 березня партизани вирішили відновити боротьбу проти окупантів [32].

Протягом тривалого часу науковці та громадськість не знали безпосередніх виконавців злочину проти цивільного населення. Зі спогадів очевидців, це були мадяри (угорці). Наукові співробітники Українського інституту національної пам'яті здійснили запит до Архіву Федеральної служби безпеки Російської Федерації, яким була надана інформація, що масові розстріли мирного населення, знищення населених пунктів Чернігівщини, інші військові злочини й звірства на території області з жовтня 1942 до вересня 1943 року здійснювали військовослужбовці угорської 105-ї легкої дивізії зі складу Східної окупаційної групи військ за вказівками командуючого групою генерал-лейтенанта Алдя-Пап Золтана Йогана, 1895 р. н., уродженця Будапешта. Наказ про знищення Корюківки віддав уже згадуваний начальник штабу 399-ї головної польової комендатури підполковник Байер Бруно Франц. Територія Чернігівської області перебувала в окупації під управлінням німецького військового командування, з кінця 1942 р. головна польова комендатура № 399 у місті Конотоп Сумської області була підпорядкована VII відділу при штабі групи армій «Південь». Окупаційна адміністрація на території Чернігівщини, крім власне німецьких військових і спеціалізованих каральних формувань

із числа колабораціоністів – громадян СРСР, широко використовувала підрозділи угорської 105-ї легкої дивізії зі складу Східної окупаційної групи військ [5].

З 17 по 25 листопада 1947 р. в Чернігові відбувся відкритий судовий процес над угорськими та німецькими військовослужбовцями, котрі чинили звірства на тимчасово окупованій території (серед них були названі вище Альдя-Пап Золтан Йоган і Байер Бруно Франц). Оголошений вирок обвинувачуваних – засудити до 25 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборів. Це була вища міра покарання, оскільки Указом Президії ВР СРСР від 26 травня 1947 р. було скасовано смертну кару. В жовтні 1950 р. під грифом «Совершенно секретно» була видана постанова «Про репатріацію військовополонених та інтернованих громадян Угорщини та Румунії». 9 засуджених угорських генералів було запропоновано для репатріації в Угорщину [17, с. 154].

У 1991–1992 рр. Вищий військовий суд Угорщини реабілітував усіх засуджених угорських військовослужбовців за злочин проти мирного населення на окупованій території СРСР. Безпосереднім приводом до цього стало рішення правонаступниці СРСР, Російської Федерації, яка з політичних мотивів реабілітувала вищих командирів Угорщини, про це офіційно повідомив Борис Єльцин [26, с. 154–155].

В акті Чернігівської обласної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Корюківці від 17 грудня 1943 р. вказано, що 1 і 2 березня 1943 р. здійснено вбивство 6700 чоловік, спалено 1290 будинків, а вціліло тільки 10 цегляних [30, с. 98–99].

У зведеному «Мартиролозі» за результатами понад 70-річних пошуків встановлено імена 1893 жертв Корюківської трагедії. Це тільки 28% від усіх загиблих. Абсолютна більшість вбитих карателями – діти від немовлят до 16 років (704 особи), жінки, люди похилого віку [16, с. 12]. Серед жертв похилого віку найстаршій жінці – Доропій Єфросинії Юхимівні, 1837 р. н., було 106 років. Проаналізувавши віковий склад загиблих, приходимо до висновку, що каральна акція призвела до погіршення демографічної ситуації Корюківки, оскільки, за архівними документами, на 1941 р. населення було 13 652 осіб [29, с. 82].

Серед скорботного списку загиблих встановлено за національною ознакою: українців – 1715 осіб, росіян – 94 особи, євреїв – 54 особи, поляків – 4 особи, угорців, чехів та білорусів – по 1 особі.

Формування пам'яті про Корюківську трагедію

Наразі найголовнішим завданням для істориків, краєзнавців, усіх, хто досліджує цю проблему, є врахування світового досвіду вшанування пам'яті жертв мирного населення та використання випробуваних часом практик в українських умовах. Українська Корюківка – 7 тисяч осіб за масштабами втрат – є фактично найбільшою кривавою каральною акцією проти мирного населення у Другій світовій війні, тим паче що злочин відбувся не під час бойових дій. Порівняймо інші всесвітньо відомі трагедії: Орадур-сюр-Глан (Франція) – знищено 642 особи, Лідіце (Чехія) – 320 осіб, Хатинь (Білорусь) – 149 осіб, Хацунь (Росія) – 318 осіб.

Але в кожному з цих населених пунктів-мучеників проведена відповідна

робота з увіковічення пам'яті про ті криваві події. Пам'ятник біля братської могили в Лідіце був відкритий 3 червня 1945 р. На початок 50-х років було створено перший музей. У 1962 р., під час відзначення 20-ї річниці лідіцької трагедії, було урочисто відкрито новий музей, побудований за проектом архітектора Франтішека Марка. Оновлення пам'ятника почалося в 2001 р., коли Міністерство культури Чехії створило благодійну організацію «Пам'ятник Лідіце», якій було доручено опікуватися збереженням пам'яті про трагедію села, а пріоритетом стала турбота про історичні об'єкти [22].

Спалений Орадур-сюр-Глан після війни не відновлювався, руїни були залишені для пам'яті нащадкам. Рішенням президента Франції Шарля де Голля Орадур-сюр-Глан оголошений меморіальним центром, новий Орадур був побудований збоку від старого. У 1999 р. президент Жак Ширак назвав Орадур «містом-мучеником». У 2008 р. меморіальний центр був нагороджений премією Австрійської меморіальної служби. Сьогодні люди приїжджають з усього світу на це місце, щоб вшанувати пам'ять загиблих.

Меморіальний архітектурно-скульптурний комплекс у Хатині, збудований 1969 р., займає близько 50 гектарів. У центрі композиції меморіалу знаходиться шестиметрова бронзова скульптура «Нескорена людина» з мертвою дитиною на руках. Тут розташовано символічне «кладовище сіл». На ньому 185 могил: саме стільки знищених нацистами білоруських сіл не змогли відродитися після війни. 186-те – сама Хатинь. На гілках «дерева життя» за абеткою розміщено назви ще 433 сіл, що відродилися до життя [31].

У російській Хацуні (Брянська область) увічнення пам'яті жертв пройшло дуже складний і довгий шлях. У 1977 р. на могилі розстріляних було споруджено скромний пам'ятник. У 2010 р. губернатор Брянської області при підтримці федерального уряду ухвалив рішення про будівництво меморіалу, який мав відобразити всю трагічність подій воєнної доби, згадати всі знищені села. За досить короткий час була проведена велика робота, і в жовтні 2011 р. до 70-річчя трагедії комплекс був відкритий [18, с. 111–112].

Світова практика комеморації жертв Другої світової війни є складовою в державній політиці європейських держав. Підтвердженням цього є французький Орадур, чеське Лідіце, білоруська Хатинь, російська Хацунь.

Ситуація із вшануванням жертв Корюківської трагедії протягом історії є досить неоднозначною. У повоєнний час була здійснена певна робота з вшанування пам'яті жертв, але через політичні мотиви вона замовчувалася. У центрі міста в 1977 р. було встановлено меморіальний пам'ятник з граніту з офіційною назвою «На честь героїчного опору населення німецько-фашистським загарбникам». Автором меморіалу є відомий український скульптор Інна Коломієць.

Районна преса завжди публікувала матеріали про трагедію, в Корюківському історичному музеї діють експозиції. Але все це робилося на місцевому рівні. Громадськість міста, очевидці подій, їхні нащадки, ті, хто втратив увесь рід, не раз просили владу розповісти про трагедію, винести її на державний рівень. На початку 80-х років вдалося погодити з ЦК КПУ будівництво меморіального комплексу, але проект був згорнутий

внаслідок іншої трагічної катастрофи в Україні – аварії на ЧАЕС.

Із здобуттям незалежності України ситуація змінилася. Щороку проводяться заходи з вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії біля пам'ятника на честь героїчного опору населення німецько-фашистським загарбникам, 1–2, 9 березня – дні трауру, вивішуються прапори з чорними стрічками на різних установах.

Публікації чернігівського історика і журналіста Сергія Павленка про трагедію в Корюківці лише частково привернули увагу влади. До 70-річчя Другої світової війни телеканал «Інтер» показав документальний фільм «1377 спалених заживо» – автор Іван Кравчишин намагався привернути увагу до теми спалених населених пунктів разом із мирними жителями, він згадав і Корюківку [21].

Ситуація змінилася з 2010 р., варто виділити декілька факторів, які цьому сприяли. По-перше – звернення до проблеми Українського інституту національної пам'яті, Інституту історії НАН України, Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, Державного архіву Чернігівської області, Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В.Тарновського, Чернігівської обласної організації національної спілки краєзнавців України та їхня спільна діяльність з місцевими істориками, колегами з Корюківського історичного музею. По-друге – повна підтримка і скоординованість дій влади Чернігівської облдержадміністрації, Корюківської райадміністрації та підприємств Корюківщини. По-третє – діяльність громадськості, очевидців і молодого покоління, які ніколи не забували про ті страшні події 1943 р. [5, с. 34].

Результатом цієї діяльності стало видання у 2010 р. збірника документів і матеріалів «Корюківка, 1943: злочин проти людяності», де вперше оприлюднено експертні оцінки і висновок, що знищення Корюківки разом із мирними жителями є найбільшою каральною акцією в часи Другої світової війни.

Ця взаємодія дала змогу вийти за рамки місцевого значення та гідного вшанування всіх спалених населених пунктів України на довгоочікуваному державному рівні.

«Згідно з указом Президента України від 22 вересня 2011 р. «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» будівництво меморіалу має бути не лише даниною пам'яті закатованим і страченим по-звірячому, безневинним душам наших земляків, меморіальний комплекс повинен містити відомості про злочини німецьких загарбників по відношенню до мирного населення всієї України. На його території збудувати треба музей, щоб закарбувати у свідомості прийдешніх поколінь пам'ять про ті жахливі події», – до такого висновку дійшли учасники круглого столу «Корюківка у смертельному вогні», проведеного у лютому 2013 р. [20, с. 6–7]. Натомість вже в наступному році будівництво було призупинено через брак коштів. У березні 2018 р. виповнилося рівно 75 років Корюківської трагедії. На жаль, обіцяний владою меморіальний комплекс так і залишився на папері.

Також цей указ передбачає подальше наукове дослідження теми спалених населених пунктів, проведення наукових форумів, конференцій, круглих столів, лекцій, бесід, заходів у загальноосвітніх закладах, видання науково-популярної літератури, забезпечення проведення

жалобних заходів у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії. Міністерству закордонних справ України дано вказівку щодо інформування закордонними дипломатичними установами міжнародної спільноти про трагічні події березня 1943 р. у місті Корюківка Чернігівської області; Державному комітету телебачення і радіомовлення України забезпечити широке висвітлення заходів у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії, а також організувати разом з іншими центральними органами виконавчої влади та за участю наукових установ підготовку тематичних теле- і радіопередач про Корюківську трагедію [27].

4 грудня 2011 р. у м. Корюківка проведено міжнародну наукову конференцію «Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни». Наукові дослідження призвели до видань: анотованого покажчика «Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.)», «Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення», «Корюківська трагедія: наймасовіший злочин гітлерівців. Березень 1943 р. Бібліографічний покажчик».

Запізно, але стали фіксувати спогади небагатьох уцілілих жертв, проводиться значна робота з учнями місцевих шкіл.

Спроба встановити імена невинно убієнних жителів Корюківки вклалась у видання першого довідника «Мартиролог встановлених прізвищ жертв Корюківської трагедії 1943 року» в 2011 р., а в 2013 р. – другого, виправленого і доповненого.

Влітку–восени 2012 р. була проведена ексгумація поховань жертв трагедії 1943 р. та інших злочинів, вчинених під

час окупації в 1941–1943 рр. на території м. Корюківка, в її ході виявлено 46 поховань і останки 230 жертв нацистського злочину [16, с. 3].

1 березня 2013 р. у м. Корюківка відбулися траурні заходи у зв'язку з 70-ю річницею Корюківської трагедії 1–2, 9 березня 1943 року. В урочищі «Гай» на місці запланованого будівництва меморіального комплексу пам'яті жителів населених пунктів України, знищених нацистськими окупантами, була закладена капсула у фундамент меморіального хреста 1-ї черги будівництва комплексу, перепоховано 230 останків жертв Корюківської трагедії.

У березні 2013 р. представники Українського інституту національної пам'яті брали участь у міжнародній конференції у Мінську «Хатинь: 1943–2013. Події. Люди. Пам'ять», результати дослідження про спалені карателями населені пункти України зацікавили науковців з Чехії, Білорусі, Росії, Сербії, Німеччини, Ізраїлю, Польщі. Відбувся обмін досвідом вшанування пам'яті жертв злочинів проти людяності [5, с. 36].

Знятий фільм Сніжани Потапчук «Корюківка. Злочин проти людяності» у 2013 р. став володарем диплому II ступеня в номінації «Літопис великого подвигу», диплому I ступеня VII Міжнародного фестивалю телепрограм і телефільмів «Вічний вогонь» у м. Волгограді Російської Федерації у номінації «Кращий телевізійний нарис».

У наш час ще актуальнішими стають знання і пам'ять про Другу світову війну. Сергій Бутко заявив, що «наступні покоління слід виховувати у непримиренності до злочинів проти людяності, органічного відторгнення будь-якої злочинної ідеології та політики, у першу

чергу комунізму, нацизму, фашизму, різновидів сучасної російської імперської ідеології («Русский мир» тощо)».

Аналіз історичних джерел, наукових праць та історіографічних публікацій про Корюківську трагедію дає змогу зробити висновок, що про історію Корюківської трагедії як найбільшої за чисельністю знищеного населення часів Другої світової війни українська і світова громадськість починають дізнаватися лише зараз. Звернення до політики національної пам'яті на державному рівні нині перебуває на етапі свого становлення, тому можемо констатувати, що нам є куди рухатися.

На сучасному етапі розвитку суспільства урок Корюківської трагедії полягає в тому, що на її прикладі слід формувати усвідомлення цінності людського життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. Чернігів: Десна Поліграф, 2012. 144 с.
2. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 456 с.
3. Божок В. Скорботна подія значимого масштабу. *Маяк*. 2013. 9 березня. с. 2–3.
4. Бутко С. В. Вплив громадськості та науковців на формування державної політики національної пам'яті (на прикладі підписання Указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії»). *Розумовські зустрічі*. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. С. 29–40.
5. Бутко С. В. Вшанування жертв Корюківської трагедії 1943 р. в контексті міжнародної історико-меморіальної практики. *Актуальні проблеми партизансько-підпільного*

руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. Чернігів: Десна Поліграф, 2012. С. 101–106.

6. Бутко С. В., Каганова І. Я., Сіренко Т. В., Студьонова Л. В. Національний символ скорботи знищених населених пунктів України нацистськими карателями в бібліографії (до 70-х роковин Корюківської трагедії). *Національна та історична пам'ять*. Вип. 6. – Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 251–269.

7. Веденєєв Д. Кров і попіл Корюківки. *Дзеркало тижня*. 2011. 26 лютого (№ 7). С. 14.

8. Вінок безсмертя: книга-меморіал / ред.: О. Федоров (голова); авт.-упоряд. В. Маняк. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1987. 578 с.

9. Гончар. О. У кожного – своя правда. А істина – одна! *Маяк*. 2013. 9 березня. С. 2–3.

10. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). 146 с.

11. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6-ти томах. Москва: Воениздат, 1960–1965.

12. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Літопис, 2012. 608 с.

13. Корюківська трагедія: наймасовіший злочин гітлерівців. Березень 1943 р.: бібліограф. покажчик / ред. І. Я. Каганова. Чернігів, 2013. 27 с.

14. Корюківка: злочин проти людяності: зб. документів і матеріалів / упоряд.: С. В. Бутко, Т. В. Макаренко. Чернігів: Видавця Лозовий В. М., 2010. 88 с.

15. Легасова Л. Спалені села (1941–1943 рр.): український вимір трагедії. *Сторінки воєнної історії України*: зб. статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 13. С. 154–170.

16. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року: довідник /

- упоряд.: С. В. Бутко, О. О. Толкачова. Чернігів: Вид-во «Десна Поліграф», 2013. 280 с.
17. Маронець В. Чернігівський процес. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2014. 256 с.
18. Маслова Е. Об опыте создания Мемориального комплекса «Хацунь». *Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни*: матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. Чернігів: Десна Поліграф, 2012. С. 111–114.
19. Науменко А. Нарис з історії Корюківки. Мена: ТОВ «Домінант», 2017. 80 с.
20. Нюрнбергский процесс: сб. материалов в 8-ми томах. Москва: Юрид. лит., 1987. Т. 1. С. 147–148.
21. Павленко С. Чорний понеділок Корюківки. *Чернігівщина incognita*. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2004. С. 111–121.
22. Памятник Лидице. URL: <http://www.lidice-memorial.cz>
23. Постанова Верховної Ради «Про вшанування пам'яті жертв корюківської трагедії під час Другої світової війни» 21 жовтня 2011 р. № 3965-VI: веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3965-17>
24. Світловська Л. З історії партизанського руху на Чернігівщині. *Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни*: матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. Чернігів: Десна Поліграф, 2012. С. 72–78.
25. Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення: збірник документів і матеріалів / упоряд.: С. В. Бутко, О. В. Лисенко. Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2013. 224 с.
26. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.): анотований покажчик / за ред. В. Ф. Солдатенка. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 39.
27. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 р., № 925. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/14008.html>
28. Україна в Другій світовій війні. Погляд з XXI ст.: історичні нариси. У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка. 944 с.
29. Устименко В. У кожного своя правда. Істина одна: Корюківка: довічний біль. К.: Україна, 2013. 440 с.
30. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): сборник документов и материалов. Киев: Политиздат Украины, 1978. 419 с.
31. Хатынь. Государственный мемориальный комплекс. URL: <http://khatyn.by/ru/about/>
32. Шевченко М. Без права на забуття... До історії одного спаленого українського села. *Сіверянський літопис*. 2014. № 1–3. С. 113–120.